

AHMET
ALTAN

E mai ușor să mori
decât să iubești

Traducere din limba turcă și note de
Luminița Munteanu

Oare de ce-ar purta cineva toată viața asupra sa o scrisoare pe care n-o va citi niciodată?

Osman căuta răspunsul la această întrebare rătăcind prin vechiul conac cu ferestrele străjuite de draperii închise și storuri coborâte, stând cu urechea ciulită la vântul care nu contenea niciodată și care-și schimba mereu șuietul pe potriva zilei ori a anotimpului și tăifăsuind cu morții din numeroasa sa familie, care se răzlețiseră în măruntaiele unui veac întreg, pierzându-și urma prin războaiele, răzmerițele, loviturile de stat, iubirile nefericite ori crimele care-l însemnaseră.

Hoinărea de colo până colo prin bătrâna casă de lemn, ce gema aidoma unui moșneag beteag, înveșmântat într-un cămeșoi pe care-l purtase pe vremuri bunicul lui și pe care-l dibuise într-unul dintre cuferele acelea cu balamale ruginite, umbla dintr-o odaie în alta și dintr-un salon în altul și-și repeta neconținut aceeași întrebare.

Nu scotea deloc capul în lume, nu se uita pe fereastră, nu întorcea nicicând ornicele împodobite cu tot soiul de dichisuri, care oricum stătuseră de mult, și nu-și dădea seama de trecerea timpului decât după vuietul vântului: când acesta aducea cu niște clinchete de clopoței era primăvară, când mugea era iarnă, când se burzuluia însemna că venise toamna, iar când se schimba în șoaptă era vară.

Rupsese aproape orice legătură cu prezentul. Unul dintre slujitorii devotați ai familiei sale se abătea pe la el o dată pe săptămână, rânduia toate treburile casei și pe ale lui, ale lui Osman, așeza merindele la locurile lor, după care se făcea nevăzut, fără a i se fi înfățișat stăpânului casei.

Își ducea de multă vreme viața în semiobscuritatea aceea difuză. Acolo, în conac, își aflate morții, se pornise să stea la taclale cu ei și pătrunsese în altă existență, în care nu exista spațiu ori timp. Pe tărâmul acela, morții îi depănau povești și-și recreau viața de altădată, uneori deformând realitatea, alteori înșelându-se, uneori amestecând datele, alteori lăsându-se zguduți de propriile mărturisiri, izvorâte din inimă.

Lunecase în trecut printr-o despicătură a timpului, care se închisese la loc în urma lui, lăsându-l captiv în vremurile din urmă. Dincolo de deschizătura aceea magică, timpul, care curge mereu către viitor și se îndreaptă întotdeauna în aceeași direcție pentru cei ce viețuiesc în prezent, se lățea în toate părțile, însă nu se mai rostogolea în nicio direcție, uneori o lua înainte, alteori, înapoi.

Trăia împresurat de neguri într-un timp flexibil, lax și haotic, își asculta morții glăsuind, stătea la taclale, bârfind cu ei, și se trudea să deslușească tot soiul de taine punându-le întrebări, plin de curiozitate.

Fiecare dintre întrebările care-i stăruiau în minte i se părea a fi cea mai însemnată de pe lume, așa încât o pornea pe urmele ei, convins că de îndată ce urma să găsească răspunsul la ea avea să pătrundă și taina vieții.

Mai de curând aflate că Ragıp Bey purta în buzunarul de la piept nu una, ci trei scrisori nedeschise. Dilara Hanım îi trimisese trei epistole, una după alta, numai că nu se alesese cu răspuns la niciuna dintre ele.

Scrisorile acelea rătăciseră de la un front la altul și de la un oraș la altul, scorjindu-se și îngălbenindu-se în buzunarul de la piept al vestonului lui Ragıp Bey.

Cele trei scrisori reprezentau cea mai de preț avuție a lui Ragıp Bey, care altfel nu acorda nicio însemnătate bunurilor lumești și nu se sinchisea deloc de averi.

Oare ce anume transformă o misivă într-un bun atât de prețios? se întreba Osman.

Nu putea să spună „conținutul” ei, căci Ragıp Bey, care purtase acele epistole în buzunarul de la piept încă din momentul în care le primise, nu le deschisese niciodată, așadar n-avea idee ce scria în ele.

Ar fi spus „persoana care a scris scrisoarea”, însă Ragıp Bey afirma că nu mai vrea s-o întâlnească niciodată pe femeia care așternuse pe hârtie acele rânduri.

De deschis scrisorile, nu le deschisese și nici nu mai voia s-o vadă vreodată pe Dilara Hanım, cea care le plătise, numai că în timpul Războiului Balcanic¹, când o casă țărănească care se găsea ceva mai sus de fortificațiile de la Çatalca² fusese nimerită în plin de tunarii bulgari și prinsese să ardă, iar el scăpase din ea ca prin urechile acului, năpustindu-se afară, pentru ca mai apoi să bage de seamă că

1. Acțiunea romanului se desfășoară în perioada Războaielor Balcanice din 1912–1913, care reflectă procesul de disoluție a Imperiului Otoman și care au premers Primului Război Mondial: Primul Război Balcanic (evocat mai sus) a avut loc în perioada octombrie 1912–mai 1913 și s-a încheiat cu victoria Ligii Balcanice (Serbia, Muntenegru, Grecia, Bulgaria), precum și cu Tratatul de la Londra; Cel de-Al Doilea Război Balcanic s-a desfășurat în perioada iunie-august 1913 și s-a încheiat cu înfrângerea Bulgariei, precum și cu Tratatul de la București și Tratatul de la Constantinopol.

2. Unul dintre cele treizeci și nouă de districte ale Istanbulului, situat în regiunea Marmara. Aici au avut loc cele două bătălii care au opus armatele otomană și bulgară în timpul Primului Război Balcanic.

vestonul în al cărui buzunar de la piept se găseau epistolele acelea rămăsesse înăuntru, se smucise din mâinile sergentului care căuta să-l țină pe loc, trântindu-l la pământ, iar apoi se repezise în flăcări și-și salvase haina, cu scrisori cu tot.

Mintea încețoșată a lui Osman, care rătăcea pe valurile fragile ale timpului, deasupra hotarului subțire ce desparte viața de moarte, fără a se atinge de vreuna dintre ele, îi surprinsese de nenumărate ori pe morți sporovăind despre acel război și, pe de altă parte, văzuse adesea cum se proiectau pe pereții generoși ai saloanelor casei, pustii ca-n palmă, felurite scene de pe câmpurile de luptă.

Nu uita niciodată cum stătuse Ragıp Bey la marginea tranșeelor în ziua în care se abătuse asupra lor ploaia aceea ciudată.

Norii, care se tot învălmășeau pe cer, pradă unei neo-rânduiei pline de neliniște, fuseseră sfâșiați de niște străfulgerări înspăimântătoare, sinistre, fosforescente, cu ape purpurii, portocalii, liliachii, verzi, după care ploaia prinsese să se reverse asupra pământului, schimbând treptat culoarea miilor de morți care-l împestrău și-a clăzilor de noroi în care se cufundaseră aceștia.

Picăturile de ploaie răspândeau o lumină orbitoare.

Tranșeele, bulgării de noroi din fața tranșeelor, afeturile de tun, tuburile de cartușe îngrămădite pe lângă ele, părul îmbibat de apă al morților care zăceau cu chipurile afundate-n mocirlă, mustățile soldaților aflați în așteptarea unui nou atac, puștile pe care le țineau în mâini, toate împrumutau culoarea mereu schimbătoare a ploii — uneori erau purpurii, alteori liliachii, alteori albastre, alteori galbene.

Câmpia largă și golașă, care se întindea cât vedeai cu ochii, semănată cu tranșee, cu gropi în care se aduna apa

ploii, cu stârvuri de cai, cu roți fărâmate, cu arbori răzleți, cu două-trei colibe pustii, acoperite cu paie, se vâlura aidoma unei învelitori molatice, urmând nuanțele schimbătoare ale cerului, și-i lăsa celui care o privea de departe senzația că întregul șes fremăta, însuflețit de o armonie înfricoșătoare, de neînțeles.

Trupurile lipsite de viață ale oștenilor, înfășurate în mantale pământii, cocârjate, cu genunchii strânși la piept, pradă suferințelor de pe urmă, se alăturau acelei mișcări, acelor culori șovăielnice și tresăteau odată cu câmpia.

Pifanii contemplau cerul năpădiți de groază, se căzneau să se ascundă în tranșee, de parcă ar fi vrut să se apere de atacul acelor vuiete colorate pe care oricum nu le vedeau, erau siguri că luminile acelea care țâșneau din bolta cerului, sfârtecând-o, reprezentau un semn, dar se temeau că semnul acela era de rău augur.

Ragıp Bey, care stătea în picioare de unul singur la marginea tranșeeilor, contemplând bolta cerului și câmpia, părea și mai voinic, și mai înalt decât era, cu fiecare dintre culorile acelea ce se proiectau asupra sa. El era singura ființă aflată în picioare de pe toată întinderea aceea, iar când reflexele stacojii ale norilor îi învăluiau părul, calpacul, mustățile și uniforma, ai fi zis că e o torță aprinsă. Putea să fie atins de vreun proiectil ori să fie sfârtecat de vreun șrapnel în orice clipă, însă pacea care stăruia pe chipul său, scăldat în apa de ploaie care i se prelingea de pe cușmă, te făcea să crezi că uitase de câmpul de luptă pe care se afla atunci.

Mai apoi urma să-i spună lui Osman „De fapt, pe vremea aceea uitasem și de moarte, și de viață“.

Faptul că femeia pe care o iubea nu putea să-i ofere dragostea aceea absolută după care jinduia cu înverșunare,

convingerea că din dragostea Dilarei Hanım lipsea ceva îi răpise sentimentul acela de fericire după care tânjise întruna, acel ceva pe care și-l dorise mereu, cu o stânjeneală ciudată, la care visase dintotdeauna și despre care fusese convins că urma să se-mplinească într-o bună zi, făcându-l să-și piardă încrederea în oameni și, totodată, în viață. Viitorul nu-i mai promitea nimic, căci, după cum avea să-i spună mai târziu lui Osman, „Vieții și oamenilor le lipsea mereu câte ceva, iar eu n-aveam nici tăria de a acoperi acea scădere, nici vreo înclinație aparte pentru viață și oameni care să mă împingă să-i accept cu toate metehnele lor“.

După „povestea“ cu Dilara Hanım, cuvântul „scădere“ începuse să definească întreaga existență a lui Ragıp Bey, care părea să explice totul, să înțeleagă totul prin prisma lui. Până și Osman pricepuse, cu mintea lui încețoșată, că acel cuvânt reprezenta o cheie menită nu să deslușească sensul vieții, ci, dimpotrivă, să ferece ușa groasă pe care bărbatul acela cu spirit ofensiv i-o închisese în nas.

La început crezuse că un militar care-și petrecuse existența pe buza morții căuta și în viață același absolut nesfârșit care stăruie în moarte. Se gândise că-și dorea ca acea certitudine, acea deplinătate întunecată să-și găsească locul și în viață.

Mai apoi, pe măsură ce stătuseră de vorbă, băgase de seamă că acel cuvânt era, de fapt, o expresie a neputinței, a insolubilului, a incapacității sale de a-și destăinui suferința. Ragıp Bey era încredințat că femeia pe care o iubea nu-i arăta o dragoste la fel de puternică precum cea pe care i-o dăruia el, cumpănea tot ce se petrecea în lumina acelei idei a cărei justete n-o cunoștea nimeni și începuse să considere că atât viața, cât și oamenii sunt nedesăvârșiți.

Convingerea că n-avea să mai aibă niciodată parte de fericire se preschimbaseră într-un soi de tristețe care părea să-l despartă de întreaga lume, de oameni și, pe de o parte, îi desconsidera pe cei ce se-nvoiau să ducă o viață imperfectă, iar pe de altă parte îi învidia, căci el nu putea să se raporteze la fel de ușor ca ei la imperfecțiunea aceea ca la o fatalitate.

De fapt, în zilele acelea simțămintele sale se ciocneau neconținut unele cu altele, de parcă ar fi fost vorba de niște vrăjmași, iar sufletul său ajunsese să aducă a câmp de bătălie, asemenea celui pe care-l contempla în acele clipe. Purta în permanență în buzunar, oriunde s-ar fi dus și orice-ar fi făcut, epistolele pe care le primise de la Dilara Hanım, dar nu le citise nici măcar o dată; nu se-ndura să se despartă de ele, dar nici să se uite la ele nu putea.

Aducea cu un bărbat îndrăgostit de o femeie moartă, numai că femeia pe care o iubea el era vie. Știa că dacă s-ar fi dus și i-ar fi bătut la ușă l-ar fi poftit înăuntru, avea acces la cea pe care o iubea oricând își dorea, numai că femeia la care s-ar fi dus atunci n-ar fi fost deloc cea pe care-o iubea și pe care-o dorea el.

El o dorea pe acea Dilara Hanım plăsmuită în închipuirea sa, o femeie pe care simțămintele și gândurile sale o făcuseră să pară fără asemănare, pe care o ridicase în slăvi, pe care o separase de restul lumii și-o așezase pe un piedestal inaccesibil, iar o ființă care, prin slăbiciunile ei, ar fi adus cu altele n-ar fi fost de-ajuns pentru a-i satisface aspirațiile și speranțele.

Ori de câte ori urma s-o privească pe Dilara Hanım avea să vadă pe chipul ei semnul nedesăvârșirii și n-avea să poată îndura ceea ce vedea; acceptarea adevărului că nu era iubit așa cum și-ar fi dorit ca pe o latură firească a vieții

avea să-i schilodească întreaga existență, întreg viitorul și întreaga ființă și avea să-l subrezească. În ciuda dragostei pe care i-o purta, simțea că acceptarea iubirii incomplete a lui Dilara Hanım i-ar fi distrus și ultima șansă de fericire, că oricât de mult lăsa el impresia că s-ar fi lepădat de viață, tot mai purta în suflet speranța că, într-o bună zi, avea să afle iubirea absolută, fericirea absolută, așa încât se împotrivea aproape instinctiv pierderii acelei nădejdi.

Își dorea să aibă parte de un ideal, de o nădejde a cărei împlinire s-o aștepte mereu și nu putea accepta să-i cedeze nici măcar femeii pe care-o iubea ultima speranță de fericire pe care-o mai avea în schimbul unui sentiment ce părea doar să aducă a fericire.

Acum știa că între el și femeia pe care-o iubea se afla un obstacol pe care n-ar fi avut cum să-l depășească, să-l dea laoparte. O iubea atât de nemăsurat pe ființa aceea pe care o zămislise în închipuirea sa, încât femeia aflată la obârșia acelei fantezii ajunsese să pară umilă și ștearsă pe lângă ea. La vremea aceea Ragıp Bey afla că pierderea femeii din fantezia sa era mai dureroasă decât pierderea unei femei în carne și oase; ar fi putut găsi o altă femeie asupra căreia să-și reverse iubirea, numai că nu era întotdeauna ușor să închipui o nălucă pornind de la o femeie.

Ragıp Bey semăna cu un sculptor care, după ce a descoperit cea mai bună bucată de marmură din lume, a zămislit o statuie nereușită: nu-i plăcea statuia, numai că odată cu ea irosise și marmura. Marmura care-i plăcea lui era ferecată-n statuie și ori de câte ori se gândea la statuie își aducea aminte și de marmura pe care o pierduse și de care n-avea să mai aibă parte niciodată, suferea cu gândul la vremurile în care Dilara Hanım era pentru el femeia absolută, fără

cusur, la vremurile în care zămislea fantezia aceea măreață. Rămăsese întemnițat în trecut.

Norii prinseseră din nou să ia în stăpânire bolta cerului, însă culorile fosforescente care păreau să țâșnească ca dintr-un vulcan ce erupsese pe undeva prin măruntaiele universului continuau să scapere, confundându-se unele cu altele, și poleiau marginile norilor care se căzneau să le acopere; ploaia, înțetită de vântul de octombrie care devenea tot mai tăios, se revărsa de parcă ar fi năvălit din pământ către cer, marginile câmpiei se întunecaseră, mijlocul ei însă era scaldat în lumină ca într-un incendiu de pădure.

Dintr-un motiv sau altul, tunurile bulgarilor amuțiseră cu două ore în urmă, iar tăcerea care domnea în jur îi neliniștea pe soldați. Presupuneau cu toții că bulgarii se pregătesc pentru un atac de noapte. Ragıp Bey le simțea teama, participase ani de zile la nenumărate lupte și se îndreptase de nu știu câte ori spre moarte alături de ostașii săi, dar îi vedea pentru prima oară atât de descurajați și de speriați. Le erau superiori adversarilor lor din punct de vedere numeric, însă le lipsea dorința de luptă a inamicului, nu credeau că au să câștige acea confruntare și nu mai aveau încredere nici în ofițeri, nici în generali, nici în sultan.

Ragıp Bey se gândea, supărat, că pierduseră războiul, că acesta părea să se fi sfârșit înaintea chiar de a fi început.

Soldații, care observaseră, după un bubuit, un proiectil de tun ce despică perdeaua ploii și se îndrepta către ei șuierând, s-au lipit de pereții tranșeeleor, dar Ragıp Bey nu s-a clintit din loc. Proiectilul s-a înfipt în pământ cu un zgomot sec, la zece metri de șanțuri, împrôșcând în jur cu noroi. Ragıp Bey a mijit ușor ochiul drept, de parcă s-ar fi simțit

scârbit atât de lovitura aceea inutilă, cât și de neîndemânarea tunarului bulgar.

Se întrebase în treacăt dacă nu cumva urma să moară în războiul acela ciudat, însă tristețea care-i stăruia în suflet nimicea pe dată, asemenea unui puț plin cu vitriol, orice fel de gând, orice sentiment, inclusiv teama de moarte. Mai apoi avea să-i spună lui Osman „Din experiența mea, aș putea să spun că senzația de fericire și cea de tristețe te fac să fii la fel de indiferent în fața vieții și a morții“.

Înainte de a pleca pe front, se abătuse pe la fostul său socru, șecul Yusuf Efendi, pentru a-i cere binecuvântarea, și fusese întâmpinat la fel de cordial ca de obicei. Se căsătorise într-o oarecare măsură cu Hatice Hanım, fiica cea mică a lui Şeyh Efendi, mânat de admirația și recunoștința pe care le nutrea față de el, ba chiar avuseseră împreună un copil, însă menajul se isprăvisese, de fapt, înainte de venirea pruncului pe lume, căci pasiunea pe care-o făcuse pentru Dilara Hanım sfârșise prin a pune capăt căsniciei lor. Odată cu moartea copilășului, care se stinsese de meningită la șase luni, se rupsese și ultimul fir care-i mai ținea legați, iar după aceea tânăra femeie se recăsătorise cu un director de departament de la Ministerul Fundațiilor Pioase. Ragıp Bey auzise de moartea copilului în timp ce se afla departe de Istanbul, dar nu discutase cu nimeni despre ea și nici nu izbutise să perceapă pe deplin realitatea morții aceluia prunc pe care nu-l văzuse decât o dată. Fiind genul de om capabil să priceapă că cele petrecute izvorau dintr-un soi de neputință, nicidecum din rea voință, Şeyh Efendi nu-i făcuse niciun fel de reproș, nu-l socotise răspunzător, îl iertase și nu mai adusesese niciodată vorba despre acel subiect.

În vreme ce rătăceau în ziua aceea prin grădina lăcașului, Șeyh Efendi spusese, cu aerul acela care-l tulbura mereu pe Ragıp Bey, de parcă ar fi știut ce-i trecea atunci prin minte, „Nu trebuie să așteptăm prea mult de la oameni, Ragıp Bey, căci așa cum e plămădit, robul Domnului e imperfect“.

— Dacă suntem cu toții atât de imperfecti din naștere, cum ne-am deprins să dorim atât de mult, Preasfinte Șeic?

— Dorința ne trădează imperfecțiunea, îi spusese Șeyh Efendi. Nu uita că, uneori, ceea ce dorim cel mai mult de la ceilalți este tocmai ceea ce noi putem să le oferim cel mai puțin!

Ragıp Bey clătinase din cap cu încăpățănare.

— Drept grăiești, Preasfinte Șeic, numai că asta nu mi se potrivește mie: eu nu pot să accept cu atâta seninătate imperfecțiunea robului Domnului!

— Lucrul la care te pricepi dumneata cel mai bine este curajul, Ragıp Bey, uneori însă poate fi necesar să-ți arăți și curajul de a îndura. Dragostea Domnului e absolută, dar când e să-l iubești pe vreunul dintre robii Săi se cade să-l iubești cu toate greșelile, cu toate cusururile lui...

Șeyh Efendi făcuse o scurtă pauză și suspinase, după care își dusesese vorba mai departe, reluând ultima frază.

— Ragıp Bey, se cade să-i iubești pe robii Săi cu toate greșelile, cu toate cusururile lor. Dacă e să mă întreb pe mine, dragostea înseamnă să accepți scăderile celui alt. Omul se iubește pe sine, dar se arată lipsit de îngăduință față de ceilalți robi ai Domnului. De vreme ce Dumnezeu Preaînaltul iubește atâta amar de oameni cu toate greșelile, cu păcatele, cu metehnele lor, se cuvine ca și noi să avem tăria de a-i iubi pe robii Săi cu toate slăbiciunile lor.

— Eu nu am o asemenea tărie, Preasfinte Șeic! Iar aceasta este scăderea mea...

— Scăderea aceasta nu-i împiedică pe alții să te iubească pe dumneata!

Ragıp Bey zâmbise în chip aproape dureros:

— Ba poate că da...

— Umblî după ceva imposibil, îi spusese Șeyh Efendi.

Ragıp Bey ridicase din umeri cu nepăsare:

— Poate...

Șeyh Efendi își dăduse seama că vorbele sale nu servesc la nimic, dar vorbise de parcă ar fi vrut să-l prevină pentru ultima oară.

— Cel care nu acceptă scăderile altuia poate să sufere peste măsură!

— Decât suferința pricinuită de neajunsuri, mai bine suferința absenței. Mai bine deloc decât doar pe jumătate!

— Ragıp Bey, mândria otrăvește viața omului, îi nimicește capacitatea de-a iubi, care vine de la Dumnezeu, și-l preschimbă într-un inamic al propriei fericiri. Cel care nu se dezbară de mândrie nu vede decât cusururile, greșelile, slăbiciunile și are nevoie de smerenie pentru a putea vedea și îndrăgi ceea ce ființează cu adevărat. Omul trebuie să fie ceva mai iertător...

— Mă iertați, dar eu n-am căderea să iert pe nimeni. Vreau însă ca acela care vine la mine să vină cu toată ființa sa... În caz contrar, să nu mai vină deloc!

Șeyh Efendi își dăduse seama că Ragıp Bey n-avea să-și poată înfrânge niciodată mândria, că n-avea să poată ierta, că avea să se afle toată viața pe urmele unei himere, că n-avea să poată accepta în veci ceva mai prejos de ea.

Când îi spusese, la despărțire, „Aveți binecuvântarea mea, Dumnezeu să vă ajute“, îi urase, de fapt, ca Dumnezeu să-l ajute mai degrabă în viață decât în luptă și să-i dăruiască acea fericire după care tânjea atât de sincer.

La vremea aceea nu știa că rugăciunea sa urma să se-implinească.

Norii negri se înfoiau cu repeziciune, aidoma unor dobitoace pântecoase care sar unele peste altele, împresurând și ultimele mănunchiuri de raze de lumină care mai stăruiau în inima câmpiei și lăsând în mijlocul ei o coloană de lumină ale cărei nuanțe se schimbau neconținut, iar zona dimprejurul aceluia reper luminos era cufundată într-un întuneric desăvârșit. Ragıp Bey continua să stea la marginea tranșeelor și să se uite la ultimele siluete întunecate care se mai deslușeau pe câmpie. Colibele modeste, copacii, mormanele de noroi, băltoacele se făceau nevăzute cu repeziciune, aveau să piară curând în neant, deși urmau să-și continue existența, și n-aveau să se mai zărească până la primele sclipiri ale zorilor.

Deodată, din tranșeele bulgarilor au prins să țâșnească, unele după altele, niște limbi roșii de foc, lumina asfințitului a fost sfârtecată o clipă de lucirile stacojii ale proiectilelor de artilerie care năvăleau pe gurile tunurilor, câmpia se cutremura de bubuitul înspăimântător pe care-l iscau, iar proiectilele cădeau în fața tranșeelor. Unul dintre ele a nimerit dincolo de parapete, Ragıp Bey a auzit țipetele soldaților și s-a năpustit în șanț, în vreme ce-i striga sergentului: „Du-te să vezi câți răniți avem!“.

Curând după aceea, sergentul și-a făcut apariția din tranșee, mergând îndoit de mijloc:

— Avem trei răniți, dar nu e nimic serios, i-a spus el.
Focul de artilerie continua.

Câmpia devenise acum neagră ca tăciunile, iar luminile care se strecurau prin micile crăpături dintre nori rămăseseră suspendate în aer, fără a mai apuca să atingă pământul.

Sergentul a spus:

— Oare ăștia s-or pregăti pentru ofensiva de noapte?

— Asigură-te că soldații sunt pregătiți, zi-le la toți să-și pună baionetele!

— Le-am zis deja, domnule comandant... Numai că oamenii sunt flămânzi... N-au venit furgoanele cu masa de prânz, iar pe bombardamentul ăsta n-au să mai vină nici cele cu cina.

— Nu moare nimeni de foame dacă sare peste două mese! Constat că ați uitat de război, de vreme ce vă stă gândul la furgoane...

— Nu, domnule comandant, nu de uitat e vorba...

Sergentul a continuat, coborând vocea:

— Soldații nu stau prea bine cu moralul, domnule comandant. Adevărul e că sunt ca niște șobolani muiăți de ploaie, iar nemâncarea asta...

Ragıp Bey s-a întors și i-a aruncat o privire atât de cruntă, încât sergentul a observat-o chiar și pe orbecăiala aceea și a amuțit.

Artileria bulgară a continuat să-i bombardeze fără oprire până la miezul nopții, iar soldații au așteptat să contenească bombardamentul, strângându-și armele la piept și târându-se prin mocirlă. Eventualitatea ca bombardamentul acela să fie urmat de un atac de noapte părea să-i înspăimânte chiar mai mult decât proiectilele de tun.